

Медведь О. В.

Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

РЕЦЕПЦІЯ ЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ У ТЕОРЕТИЧНОМУ ПІДҐРУНТІ КЛАСИЧНОГО ТЕРМІНОЗНАВСТВА

У статті розглянуто особливості наукового запозичення й використання логічних понять у теоретичному підґрунті класичного (традиційного) термінознавства.

Указано, що вивчення основних понять і положень термінознавства, уточнення їхньої сутності та традиції використання в науковій практиці має як теоретичне, так і прикладне значення. На підставі аналізу сучасних наукових розвідок у галузі теорії терміна визначено, що розвиток вітчизняного термінознавства останнього десятиліття позначений ідеєю переосмислення попередніх напрацювань і вироблення нових підходів до теорії та практики цієї галузі знань. Отже, дослідження наукової рецепції логічних понять є актуальним для подальшого розвитку науки про терміни.

З'ясовано, що зв'язок терміна й поняття є загально визнаним, а термінознавство спирається на такі логічні поняття, як «поняття», «категорія», «понятійні відношення», «дефініція» (або «визначення»). Водночас концепт «поняття» посідає центральне місце в логіці, оскільки вся система логічних доведень ґрунтується на ньому. У класичній термінознавчій літературі прийнято говорити про «двох'ярусність» структури терміна як «терміна-поняття» і «терміна-слова». З логікою безпосередньо пов'язане й таке важливе термінознавче поняття, як «дефініція».

Указано, що розуміння термінологічної системності як логіко-понятійної ґрунтується на логічних концептах «понятійна категорія» і «понятійне відношення». Серед понять прийнято виділяти надзвичайно широкі категорії предметів, процесів, властивостей, величин. Також вихідним у класичному термінознавстві є положення, що поняття не існують ізольовано, їх розглядають у відношеннях з іншими поняттями. Це логічне твердження стало підґрунтям для термінознавчого постулату про зв'язок термінів у межах кожної терміносистеми: місце терміна в терміносистемі визначене місцем поняття у відповідній системі понять.

Ключові слова: логіка, термін, термінознавство, термінологія, терміносистема.

Постановка проблеми. Класичне термінознавство сформувалося як міждисциплінарна галузь наукового знання, що спирається на теоретичні та практичні здобутки філософії, логіки, семіотики, інформатики, лінгвістики й інших дисциплін. Це знайшло своє відбиття в концептуально-понятійному апараті термінознавчої науки, у тих вихідних положеннях, із яких розгортається термінознавча теорія на актуальному етапі свого розвитку. Тому, своєю чергою, вивчення основних понять і положень цієї галузі знань, уточнення їхньої сутності та традиції використання в науковій практиці має як теоретичне, так і прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток вітчизняного термінознавства останнього десятиліття позначений ідеєю переосмислення попередніх напрацювань і вироблення нових підходів до теорії та практики цієї галузі знань. Наве-

деної позиції послідовно дотримуються, зокрема, такі вітчизняні дослідники, як В. Іващенко [6], Т. Петрова, [11] Т. Стасюк [12].

Як указують науковці, «термінознавство сьогодні переглядає свої традиційні положення про сутність терміна, про специфіку наукових текстів і розробляє нові проблеми, серед яких чи не найголовнішими є питання про фахову мову – мову спеціального призначення (LSP), про структури знань, які стоять за терміном, про когнітивні наукові карти, про професійну комунікацію тощо» [12, с. 38]. Водночас «сучасне термінознавство розвивається, спираючись на багатолітні напрацювання, історію традиційного напрямку та новітні нетрадиційні погляди» [11, с. 98]. Отже, «<...> для сучасного славістичного термінознавства першочерговими завданнями можна визначити такі: 1) у теоретичному аспекті – а) перегляд деяких традиційних положень загальної теорії

терміна, сформульованих ще до когнітивізації науки, зокрема й лінгвістичної, на засадах інженерної концепції розвитку термінології, випрацьованої лише для потреб стандартизації й унормування науково-технічних термінів; б) розроблення нових теоретичних положень на засадах уже когнітивізованої філософії науки, зокрема й лінгвістики, з урахуванням особливостей використання термінів у соціогуманітарній сфері з огляду й на виконувану ними комунікативну функцію у професійному середовищі; 2) у практичному аспекті – розроблення лінгвотехнологічної концепції розвитку прикладного термінознавства з урахуванням особливостей соціального запиту на термін і мовне регулювання термінології в різних слов'янських країнах» [6, с. 16].

Вихідною позицією сучасного термінознавства залишається вивчення природи терміна, його сутності як логічного елемента спеціалізованого людського знання. Так, Т. Стасюк комплексно аналізує здобутки міжнародної наукової групи під керівництвом Р. Теммерман і акцентує розмежування принципів [12, с. 39], основних положень [12, с. 40] і методів роботи [12, с. 41–42] так званого традиційного й соціокогнітивного термінознавства, серед яких розбіжності у трактуванні зв'язків терміна й поняття посідають чільне місце. Наприклад, у роботі вказано, що одним із принципів традиційного термінознавства є те, що поняття й терміни вивчають синхронно, взаємозв'язок між поняттям і терміном – довільний, а в соціокогнітивному напрямі термінознавства натомість висунуто твердження, що одиниці розуміння постійно розвиваються, історичні періоди в їхній еволюції можуть бути більш або менш суттєвими в розумінні цих одиниць, когнітивні моделі відіграють роль у розвитку нових ідей, що означає, що терміни мотивовані [12, с. 39]. Також зазначено, що вихідними положеннями традиційного термінознавства є, зокрема, те, що його основна одиниця – поняття, поняття існує об'єктивно; терміни називають поняття; поняття вибудовуються в системи понять, логічно й онтологічно структуровані. На противагу цьому в соціокогнітивному термінознавстві стверджувалося, що його основна одиниця – одиниця розуміння; деякі одиниці розуміння можна сприймати в реальності, усі одиниці розуміння можна осягнути, усвідомити, зрозуміти свідомістю; терміни – це двигуни процесу розуміння, осягнення світу, оскільки вони поєднують нові етапи розуміння з попередніми етапами; одиниці розуміння функціонують в ідеалізованих когнітивних моделях, розрізняються пропо-

зиційні ідеалізовані когнітивні моделі та метафоричні ідеалізовані когнітивні моделі [12, с. 41].

Т. Петрова, указуючи, що «світове термінознавство початку нового століття характеризується багатовекторними підходами до розуміння його основних теоретичних принципів» [11, с. 98], проте зазначає, що «ключовим у визначенні терміна є дотримання «триєдиної основи терміна – предметне знання, логічне осмислення і мовне вираження», а також його зв'язок зі спеціальними поняттями та системою понять» [11, с. 98].

Отже, на підставі аналізу сучасних наукових розвідок у галузі теорії терміна можна, на наш погляд, стверджувати, що вивчення специфіки наукової рецепції логічних понять у межах цієї теорії не втрачає своєї актуальності для вітчизняного термінознавства.

Постановка завдання. Мета пропонованої статті – описати особливості наукового запозичення й використання логічних понять у теоретичному підґрунті класичного (або традиційного) термінознавства.

Виклад основного матеріалу. Зв'язок терміна й поняття є загально визнаним. Серед вітчизняних дослідників логічним питанням термінознавства найбільшу увагу приділив Т. Кияк; глибше логічні аспекти терміна висвітлювалися у класичних працях російських учених І. Волкової, Т. Канделакі, Д. Лотте, С. Шелова, зв'язки термінознавства й логіки детально опрацьовано в теоретичному дослідженні А. Суперанської, Н. Подольської, Н. Васильєвої. Термінознавство спирається на такі логічні поняття, як «поняття», «категорія», «понятійні відношення», «дефініція» (або «визначення»).

Термін «поняття» посідає центральне місце в логіці, оскільки вся система логічних доведень ґрунтується на ньому. «Філософський енциклопедичний словник» визначає його таким чином: «1) Спосіб розуміння й абстрактного уявлення результатів пізнання певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів. 2) Форма мислення, що характеризується відображенням закономірностей відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки» [14, с. 497].

На підставі вищевказаного у класичному термінознавстві було сформульовано твердження, що термін – продукт людської діяльності на досить високому рівні абстракції, тому його структура є надзвичайно складною, а саме прийнято говорити про «двох'ярусність» структури терміна. Так, наприклад, А. Суперанська, Н. Подольська, Н. Васильєва розчленовують термін на «термін-

слово» і «термін-поняття» [13, с. 148], В. Лейчик виділяє в терміні його «матеріальне» підґрунтя («мовний субстрат») і його ідеальний компонент («суперстрат, термінологічну структуру») [9, с. 153]. Співвідношення цих двох компонентів терміна й визначає його суттєві ознаки. Термін-слово подає формальну структуру терміна, термін-поняття зумовлює і формальну, і змістову його сутність.

У логіці в понятті передусім розрізняють зміст та обсяг. Зміст поняття – це сукупність відтворених у ньому ознак предметів. Обсяг поняття – це сукупність (клас) предметів, кожному з яких властиві ознаки, що стосуються змісту поняття. Відповідно до цього логічного положення в термінознавстві щодо терміна також говорять про його зміст та обсяг.

З логікою безпосередньо пов'язане й таке важливе термінознавче поняття, як «дефініція» – «<...> сформульований в явній і стислій формі основний зміст поняття» [5, с. 45]. Воно ґрунтується на логічній операції визначення, у процесі якої розкривається зміст поняття. Найглибше в логіці це питання висвітлене в роботах відомого вченого Д. Горського [2]. Зауважимо, що логічна класифікація дефініцій, запропонована цим науковцем, багато в чому стала підґрунтям для сучасного термінознавчого розроблення типології термінологічних визначень [4]. Поняття дефініції в термінознавчій роботі є настільки важливим, що практично всі термінологи дефінітивність (як і номінативність) уважають однією з найістотніших властивостей терміна.

Поняття не існують ізольовано, їх розглядають у відношеннях з іншими поняттями. Це логічне твердження стало підґрунтям для термінознавчого положення про зв'язок термінів у межах кожної терміносистеми [10, с. 37].

Власне розуміння термінологічної системності як логіко-понятійної ґрунтується на логічних концептах «понятійна категорія» та «понятійне відношення». Серед понять виділяються надзвичайно широкі категорії предметів, процесів, властивостей, величин. Понятійні категорії становлять собою максимально загальні групи термінів і є «<...> найважливішими поняттями в організації спеціальної термінологічної лексики» [10, с. 24]. Так, Д. Лотте називав чотири категорії понять, які, на його думку, найбільш чітко виділяються: категорію предметів, категорію процесів (явищ), категорію якостей, категорію величин [10, с. 17]. Т. Канделакі виокремлює дев'ять категорій понять: категорію предметів,

категорію процесів, категорію станів, категорію режимів, категорію властивостей, категорію величин, категорію одиниць виміру, категорію наук і галузей, категорію професій та занять [7, с. 9].

Відзначимо, що в термінознавстві поділ термінів на понятійні категорії здійснювався переважно на матеріалі технічних терміносистем, що й зумовило набір виділених категорій. Поняттям, що входять до кожної з таких категорій, притаманна певна сукупність ознак. Зокрема, поняттям категорій предметів найбільш властиві такі ознаки: форма, розмір, походження, конструкція, призначення, матеріал, хімічний склад, принцип діяльності тощо [1, с. 28]. Зауважимо, що саме логічне положення про понятійні категорії особливо активно застосовують у термінознавчій роботі під час стандартизації термінології.

Варто також указати, що одним із проблемних питань взаємодії логіки й термінознавства тривалий час було застосування логічних методів аналізу поняття до термінологічного матеріалу. Справді, логіка оперує поняттями, удаючись, зокрема, до кванторного і множиннісного методів, що видаються малоприматними для термінознавчого дослідження. Однак наприкінці ХХ ст. В. Дабертсом було розроблено структурно-функційний аналіз поняття [3], який, на нашу думку, вартий уваги термінологів. Учений проводить дослідження в галузі логіки, тому не спирається на матеріал якоїсь конкретної терміносистеми. Він виділяє логічно елементарні поняття, що ґрунтуються на одному категоріальному відношенні, наприклад, поняття «зелений» ґрунтується на категоріальному відношенні «колір» [3, с. 26]. Елементарним поняттям протистоять розгорнуті, із суміщенням багатьох категоріальних планів. Наприклад, поняття «кислота», трактоване як «речовина, що містить атоми водню, які замінюються під час взаємодії з лугом атомами металу», а також як «рідина, здатна утворювати в розчині вільні іони водню», суміщає в собі категоріальне поняття «склад» («містить атоми водню <...>») і категоріальне поняття «функція» («здатна утворювати») [3, с. 27]. Отже, кожне наукове поняття може бути подане як один або кілька категоріальних планів.

На наш погляд, цей метод доцільно використати в термінознавстві для з'ясування, по-перше, складу понятійних категорій, по-друге, понятійних відношень меж термінами, по-третє, за його допомогою можна виявити понятійну структуру наукового терміна і простежити зміни в ній, визначаючи таким чином динамічний розвиток значення термінологічних одиниць.

Думка, що термін треба розглядати не ізольовано, а як член певної системи, була висловлена у працях Д. Лотте, який, власне, і запропонував постулат про системність термінології. Основним обґрунтуванням системного характеру термінології було обрано системність відношень терміна-поняття: місце терміна в терміносистемі визначене місцем поняття у відповідній системі понять. Залежність терміна від системи понять виявляється і в особливій парадигматиці, у специфічному характеру поєднання терміна з іншими термінами в межах кожної терміносистеми. Як зауважує С. Шелов, «власне кажучи, уся проблематика системності термінології передбачає, що понятійна структура термінології (тобто сукупність термінологічних одиниць і основних понятійних відношень між ними) уже досить ясно встановлена й зафіксована» [16, с. 72].

Особливої ваги термінологи надають родовидовим, або гіперо-гіпонімічним відношенням [1, с. 25], важливість яких полягає в тому, що вони охоплюють понятійну систему загалом, упорядковують її.

Отже, понятійна система складається з понять і зв'язків між ними. Варто відзначити, що на підставі цього логічного положення у класичному термінознавстві сформувався відповідне розуміння власного концепту «терміносистема», відмежованого від концепту «термінологія». За В. Лейчиком, «термінологія – сукупність мовних (лексичних) одиниць, що позначають поняття певної спеціальної галузі знань або діяльності, яка стихійно складається в процесі зародження й розвитку цієї галузі», а «терміносистема – знакова модель певної теорії спеціальної галузі знання або діяльності, елементами якої є лексичні одиниці (слова та словосполучення) певної природної мови, а структура загалом ізоморфна структурі системи понять (теоретичних об'єктів) цієї теорії» [9, с. 149].

Сутність дискусій термінологів про співвідношення цих концептуальних для теорії терміна поняття полягає в такому: по-перше, штучний чи природний характер має системність термінолексики; по-друге, на понятійному, мовному чи понятійно-мовному рівні варто розглядати термінологію як систему.

Термінологи, які дотримуються думки про штучний характер системності в термінології, акцентують саме логіко-понятійні зв'язки термінів, адже «<...> терміносистемою треба вважати тільки таку впорядковану сукупність найменувань, у якій система означальних приведена до одно-однозначної відповідності означуваним»

[8, с. 35]. Як указує М. Чернявський, «як ідеальний зразок такої терміносистеми можна назвати міжнародну номенклатуру органічної хімії» [15, с. 352].

Отже, розуміння термінологічної системності як явища логіко-понятійного рівня спирається на вищевказане положення, що в логіці понятійну систему розглядають як сукупність понять і зв'язків між ними, тобто на зазначеному рівні організації терміносистеми можна визначити два основні системних параметри: наявність певних понятійних категорій – найширших за значенням понять; наявність понятійних зв'язків між термінами на внутрішньокатегоріальному й міжкатегоріальному рівні.

Істотним недоліком указанного розуміння термінологічної системності є те, що така «суворість» підходу акладає невиправдані обмеження на добір термінологічного матеріалу. По суті, об'єктом установлення такої одно-однозначної відповідності можуть бути тільки дуже спеціалізовані галузі наукового пізнання чи людської діяльності, отже, тематично обмежені терміногрупи. Однак саме цей підхід дозволяє, по-перше, урахувати подвійну сутність терміна як слова й поняття, по-друге, пояснити поширену в термінознавчій літературі думку, що термінології як окремому прошарку лексики притаманна більш виражена системність, аніж іншим лексичним групам.

Висновки і пропозиції. Уважаємо, що свідоме виявлення в теоретичному апараті термінознавства наукових понять, опрацьованих іншими науками, урахування всіх їхніх аспектів, залучення нових понять значно збільшить і збагатить теоретично-методологічний потенціал самого термінознавства.

Класична теорія терміна спирається на такі логічні поняття, як «поняття», «категорія», «понятійні відношення», «дефініція» (або «визначення»).

Зв'язок терміна й поняття є загальнознаним, а термінознавство спирається на такі логічні поняття, як «поняття», «категорія», «понятійні відношення», «дефініція» (або «визначення»). У класичній термінознавчій літературі прийнято говорити про «двох'ярусність» структури терміна як «терміна-поняття» і «терміна-слова». З логікою безпосередньо пов'язане й таке важливе термінознавче поняття, як «дефініція».

Розуміння термінологічної системності як логіко-понятійної ґрунтується на логічних концептах «понятійна категорія» і «понятійне відношення». Серед понять прийнято виділяти надзвичайно широкі категорії предметів, процесів, властивостей, величин. Також вихідним у класич-

ному термінознавстві є положення, що поняття не існують ізольовано, їх розглядають у відношеннях з іншими поняттями. Це логічне твердження стало підґрунтям для термінознавчого постулату про зв'язок термінів у межах кожної терміносис-

теми: місце терміна в терміносистемі визначене місцем поняття у відповідній системі понять.

Перспективи пропонованого дослідження вбачаємо в подальшому вивченні логічних параметрів організації термінологічних сукупностей.

Список літератури:

1. Волкова И. Стандартизация научно-технической терминологии. Москва : Наука, 1984. 206 с.
2. Горский Д. Определения, их виды и правила. *Логика научного познания. Актуальные проблемы* : сборник. Москва, 1987. С. 140–158.
3. Дабертс В. Структурно-функциональный анализ понятия. *Философия, наука, человек*. Рига, 1990. С. 37–53.
4. Дуцяк І. Види дефініцій за вмістом інформації про відношення обсягів дефініційованого й суміжних понять. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2017. № 869. С. 35–39.
5. Дуцяк І. Логіка. Львів : Просвіта, 1996. 127 с.
6. Іващенко В. Слов'янське термінознавство: проблематика й перспективи розвитку. *Словенська термінологія данас / уредници Предраг Пипер, Владан Јовановић*. Београд : САНУ : Институт за српски језик САНУ, 2017. С. 15–28.
7. Канделаки Т. Семантика и мотивированность терминов. Москва : Наука, 1977. 168 с.
8. Кияк Т. Лингвистические аспекты терминоведения : учебное пособие. М-во высш. и сред. спец. образования УССР, учеб.-метод. каб. по высш. образованию, Черновиц. гос. ун-т. Киев : УМК ВО, 1989. 103 с.
9. Лейчик В. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии. *Вестник Харьковского политехнического университета*. 1994. Вып. 1. С. 147–180.
10. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. Москва : Изд. АН СССР, 1961. 158 с.
11. Петрова Т. Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах. *Slavica Wratislaviensia*. 2020. Т. 172. С. 91–101.
12. Стасюк Т. Нові тенденції розвитку термінознавства : здобутки міжнародної наукової групи Р. Теммерман. *Термінологічний вісник* : збірник наукових праць. Київ : ІУМ НАНУ, 2013. Вип. 2 (1). С. 38–49.
13. Суперанская А., Подольская Н., Васильева Н. Общая терминология : Вопросы теории. Москва : Наука, 1989. 246 с.
14. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; гол. ред. В. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
15. Чернявский М. Упорядоченная совокупность номенклатурных наименований или ... терминосистема? *Научный симпозиум «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики»* : в 2-х ч. Москва : Изд-во МГУ, 1971. С. 349–352.
16. Шелов С. Родо-видовые определения и родо-видовая иерархия терминологических понятий (на материале определений лингвистических терминов). *Вопросы языкознания*. 1996. № 6. С. 72–83.

Medved O. V. RECEPTION OF LOGICAL CONCEPTS IN THE THEORETICAL BASIS OF CLASSICAL TERMINOLOGY

The article considers the features of scientific borrowing and use of logical concepts in the theoretical basis of classical terminology.

It is indicated that the study of basic concepts and provisions of terminology, clarification of their essence and tradition of use in scientific practice has both theoretical and applied significance. Based on the analysis of modern scientific research in the field of term theory, it is determined that the development of domestic terminology in the last decade is marked by the idea of rethinking previous developments and developing new approaches to the theory and practice of this field of knowledge. Therefore, the study of the scientific reception of logical concepts is relevant for the further development of the science of terms.

It has been determined that the connection between a term and a concept is generally recognized, and terminology is based on such logical concepts as "concept", "category", "conceptual relations", "definition". In this case, the notion of "concept" occupies a central place in logic, because the whole system of logical proofs is based on it. In the classical terminological literature it is customary to speak of the "two-tiered" structure of the term as a "term-concept" and a "term-word". An important terminological concept, such as "definition", is directly related to logic.

It is indicated that the understanding of terminological systemicity as logical-conceptual is based on logical concepts of “conceptual category” and “conceptual relation”. Among the concepts it is accepted to allocate extremely wide categories: subjects, processes, properties, sizes. Also the starting point in classical terminology studies is the point that concepts do not exist in isolation, they are considered in relation to other concepts. This logical statement became the basis for the terminological postulate about the connection of terms within each terminological system: the place of the term in the terminological system is determined by the place of the concept in the corresponding system of concepts.

Key words: *logic, term, terminology studies, terminology, terminological system.*